

-BURGER EN/OF VREEMDELING?- BETEKENISVERANDERING IN LAAT EN MIDDELEEUWS LATIJN

Na de dood van zijn geliefde moeder Monica is de kerkvader Augustinus (354-430) vol van haar laatste wens: dat haar naam blijvend genoemd zal worden in de gebeden die het misritueel omgeven.

Om de vervulling van deze wens te kunnen garanderen, vraagt Augustinus (indirect) aan zijn lezers om hem hierbij te ondersteunen:

Inspireer allen, mijn Heer, mijn God: inspireer Uw dienaren, mijn broeders, Uw zonen, mijn heren, die ik dien met mijn hart en stem en met mijn geschriften, dat al wie dit zullen lezen, aan Uw altaar de herinnering levend zullen houden aan Monica, Uw dienaress (*famula*), en aan Patricius, eens haar echtgenoot, uit wier vlees Gij mij in dit leven hebt binnengeleid, al weet ik niet hoe. Mogen zij met toegewijde liefde diegenen gedenken die in dit vergankelijke licht mijn ouders (*parentum meorum*) waren, die onder Uw hoede mijn broeders (*fratrum meorum*) zijn in de katholieke moederkerk, en mijn medeburgers (*civium meorum*) in de eeuwige stad Jeruzalem. Naar deze stad verlangt Uw volk onderweg, van uittocht tot thuiskomst. Moge zo haar laatste wens die zij tegenover mij uitsprak des te overvloediger vervuld worden door de gebeden van hen die mijn belijdenissen lezen dan mogelijk zou zijn alleen door mijn gebeden. (*Confessiones* IX.13)¹



Nicolo di Pietro (late 14^e eeuw-vroege 15^e eeuw):
Sint-Augustinus wordt door Sinte-Monica naar school gebracht
(1413-1415) – tempera op hout
(Pinacoteca Vaticana, Vaticaanstad)

De bekering van moeder Monica tot het christendom heeft een grote invloed uitgeoefend op de levensweg van de jonge Augustinus, zoals spreekt uit de dertien boeken *Belijdenissen* die hij aan het einde van de vierde eeuw op schrift stelde. De psychologie van de band tussen moeder en zoon heeft in de receptie van dit historisch-literaire gegeven een grotere rol gespeeld dan de vraag hoe het toebehoren aan de christelijke religie van invloed was op de familiale en juridische verhouding tussen beide leden uit eenzelfde familie, waarvan dit fragment uit boek IX spreekt. Als het gaat om de invloed van het christendom op de cultuur van het laat-Romeinse Rijk en de bijdrage van Augustinus daaraan, wordt – en is door de eeuwen heen – veel uitvoeriger gekeken naar dat andere *magnum opus* van de kerkvader: zijn *De civitate dei*, waarin hij de positie van de christen in deze wereld en de verhouding tussen ‘heidendom’ en christendom uitvoerig bespreekt, analyseert en duidt. Dit werk zal verderop ook zijn plaats krijgen, dat kan haast niet anders bij het gekozen thema, maar nu wil ik eerst stilstaan bij de microgemeenschap van de familie.

BURGER(SCHAP)

In deze specifieke passage van *Confessiones* IX – beroemd vanwege de bespiegeling op de emoties die het sterven van zijn moeder bij Augustinus losmaakt of juist bedekt houdt – vindt namelijk een radicale verandering plaats van de verhouding tussen familieleden onderling, in het bijzonder tussen een zoon en zijn ouders. De familiale verhoudingen en de mate waarin personen in een positie van ondergeschiktheid staan ten opzichte van de leden van hun

familia waren in het Romeinse Rijk duidelijk vastgelegd.² Een vrouw was, ongeacht haar leeftijd, onderworpen aan haar vader, een rol die na het overlijden van de *pater familias* werd overgedragen aan een *tutor*. In de keuze van deze *tutor*, vaak een bloedverwant van vaderszijde, had de vrouw wel inspraak, wat haar civiele beperkingen ietwat oprekte.³ Een volwassen man werd vanaf de leeftijd van veertien jaar in publiekrechtelijke context als burger aangemerkt, maar ‘in privaatrechtelijke termen’ bleef hij ondergeschikt aan zijn vader of andere mannelijke verwanten.⁴ Slaven, daarenboven, bleven hun leven lang, ongeacht leeftijd of geslacht, ondergeschikt aan hun meesters – tenzij de meester besloot tot vrijlating (*manumissio*).⁵

Als we kijken naar deze familieverhoudingen, dan is wat Augustinus in zijn *Confessiones* laat gebeuren, inderdaad een opmerkelijke omwenteling. Door de bekering tot het christendom, waartoe zowel Augustinus als zijn beide ouders op een bepaald moment in hun leven overgingen, ondergaan de familieverhoudingen een verandering. De zoon staat niet langer in een hiërarchische verhouding tot zijn vader, maar is gelijke van zijn beide ouders geworden: zij zijn ‘broeders en zusters’ geworden binnen de christelijke *familia*, met de kerk als hun moeder en God als hun vader.

Augustinus gaat nog een stap verder door zichzelf met zijn ouders gelijk te stellen op het hoogst haalbare niveau, dat van burgerschap. De gestorven Monica en Patricius zijn Augustinus’ medeburgers in de eeuwige stad, het hemelse Jeruzalem. Dit burgerschap geldt niet alleen voor de gestorvenen, maar ook voor de nog levende Augustinus. Het is dus niet een louter metafysisch of symbolisch burgerschap dat ooit in het hiernamaals werkelijkheid zal worden. Het geldt ook al hier en nu voor hen die nog aan het sterfelijk leven zijn onderworpen.

Voor Monica is de stap naar burgerschap ongetwijfeld het grootst. Zij, als vrouw ondergeschikt aan haar echtgenoot, wordt nu, door haar bekering en definitief door haar sterven, als *civis* inwoner van de eeuwige stad. Niet alleen tegen het licht van het Romeinse juridische discours, maar zeker ook in het woordgebruik van de *Confessiones* is dat een grote stap. Monica wordt in de *Belijdenissen* steeds aangeduid als ‘dienares’, ‘slavin’ in een afwisseling van *famula* (zoals in het hierboven gegeven fragment), *ancilla* (bijvoorbeeld *Conf.* II.iii.7; V.x.18; IX.i.1; IX.vii.15) en *serva* (*Conf.* IX.ix.22). Monica zelf was zich, volgens het verslag van Augustinus, terdege bewust van de verhouding waarin zij tot haar wettige echtgenoot stond: het huwelijk had haar tot slavin gemaakt van een meester die zij zonder mopperen diende (*Conf.* IX.ix.19). Beklaagden haar vriendinnen zich over deze situatie, dan wees zij hen op het feit dat dit nu eenmaal vanzelfsprekend voortkwam uit het huwelijkscontract (*Conf.* IX.ix.19).

VREEMDELING

De tweede term waarvan ik de betekenisverandering in mijn titel heb aangekondigd, is ‘vreemdeling’. De Latijnse term *peregrinus* heeft een gelaagde betekenis, zowel in het klassieke als in het latere Latijn. In een middeleeuwse context wordt het woord snel geassocieerd met de christelijke pelgrim die in een zelfopgelegde pelgrimage geestelijke verdiensten najaagt of pelgrimeert in de context van een door anderen – meestal kerkelijke autoriteiten – opgelegde boetedoening. Maar ook in de middeleeuwen blijft de oude betekenis uit de context van het Romeinse Rijk bestaan, waarin de *peregrinus* de tegenhanger is van de burger: de ‘resident alien’ wiens juridische en sociale status in belangrijke opzichten verschilt van die van de inwoner, de ‘insider’.

Het onderscheid dat in het Romeinse Rijk gemaakt wordt tussen *civis* en zijn semantische tegenpolen *peregrinus*, *advena*, *extraneus*, *alienus*, is in eerste instantie van juridische aard. Romeinse burgers, die leefden onder en een beroep konden doen op het Romeinse recht, waren in de eerste plaats juridisch gescheiden van vreemdelingen, *peregrini*, op wie het recht van hun land van oorsprong van toepassing was. Dit juridische onderscheid tussen burgers en vreemdelingen, *cives* en *peregrini*, werd door de eeuwen heen minder scherp en werd, zoals algemeen wordt aangenomen, zelfs helemaal uitgewist door de *Constitutio Antoniniana* die keizer Caracalla (188-217) in het jaar 212 uitvaardigde en die alle vrije *peregrini* binnen het Rijk toegang gaf tot het Romeinse recht.⁶

Met het formele uitwissen van het juridische onderscheid tussen burgers en vreemdelingen gaat het bewustzijn van een onderscheid tussen burger en vreemdeling niet geheel verloren. Isidorus van Sevilla (560-636) behandelt verschillende sociale groepen in boek IX (‘Over talen, naties, rijken, militaire aangelegenheden, burgers en verwantschappen’) van zijn *Etymologiae*:

Er is een verschil tussen een vreemdeling (*inquilinus*) en een nieuwkomer (*advena*). *Inquilini* zijn mensen die emigreren en zich niet permanent vestigen. We spreken van *advenae* of *incolae* als het gaat om mensen die van buiten komen (*adventicii*) maar

zich hier permanent vestigen – vandaar de term *incola* (inwoner) voor deze nieuwe inwoners, en ook het werkwoord ‘verblijven’ (*incolendo*). (*Etymologiae* IX.4.38)⁷

Een dergelijk onderscheid tussen inheemsen en verschillende groepen van buiten blijft zichtbaar in de middeleeuwse wereld. In de edicten uitgevaardigd in opdracht van Karel de Grote en zijn opvolgers in het Frankische rijk van de achtste en negende eeuw, worden voor verschillende groepen verschillende rechten en plichten geformuleerd, bijvoorbeeld met betrekking tot het recht om te werken.

DE ‘NIET-BURGER’

Naast deze continuïteit in de betekenis van *peregrinus* en zijn synoniemen in een veranderende sociale en politieke wereld is er ook sprake van een meer complexe ontwikkeling van de term. Verschuivingen in de betekenis vinden vooral plaats onder invloed van christelijke auteurs en denkers en verspreiden zich met het christendom mee, zelfs nog binnen het Romeinse Rijk. Christelijke auteurs uit de vierde en vijfde eeuw gebruiken de term *peregrinus* met nadruk als uitdrukking van ‘de niet-burger’ om een nieuw soort burger in het leven te roepen, als onderdeel van een eigen, christelijk burgerschapsdiscours dat zich in deze tijd ontwikkelt. Hier zal ik twee voorbeelden van laten zien.

Om te beginnen nu dan toch Augustinus’ *De civitate dei*.⁸ Augustinus beschrijft de *civitas dei* en haar inwoners als een *civitas peregrina*. In Augustinus’ *magnum opus* komt het zelfstandig naamwoord *peregrinus* 21 keer voor, naast 46 vormen van het werkwoord *peregrinor*, dat in de vorm van het participium vaak als adjectivum wordt gebruikt bij *civitas* en *civis*. Met het veelvuldig voorkomen van *peregrinus* en *peregrinor* werkt Augustinus de openingszin van zijn boek uit, waar hij als doel aangeeft “de roemrijke stad van God” te beschrijven, “nu als een vreemdeling verblijvend (*peregrinatur*) op aarde te midden van de goddelozen” (*De civitate dei* I.1). Dit thema staat centraal in boek XV, waar Augustinus de ‘natuur’ van de twee steden (*civitas terrena*, *civitas dei*) bespreekt. Dit boek volgt op Augustinus’ apologetische positiebepaling ten opzichte van zijn tegenstanders in boek I-X, en zijn beschrijving van de oorsprong van de twee steden in boek XI-XIV.

In tegenstelling tot de Stad Gods presenteert Augustinus de aardse stad als in wezen ‘sedentair’. Hij roept het beeld van Kaïn op, de oudtestamentische zoon van Adam, die een stad (*civitatem*) stichtte, terwijl zijn broer Abel, ‘de rechtvaardige’, zoiets niet deed:

Want er staat geschreven dat Kaïn een stad stichtte (Gen. 4, 17); Abel echter, als *peregrinus*, stichtte niet. (*De civitate dei* XV.1)

Net als Abel is iedere man of vrouw die in deze wereld is geboren, een burger van deze wereld. Zij die wedergeboren worden in Christus, worden ook *peregrinus*, vreemdeling, in deze wereld. Genade maakt hen tot dergelijke vreemdelingen, genade maakt hen ook tot burgers van de stad hierboven (*gratia peregrinus deorsum gratia ciuis sursum*). (*De civitate dei* XV.1)

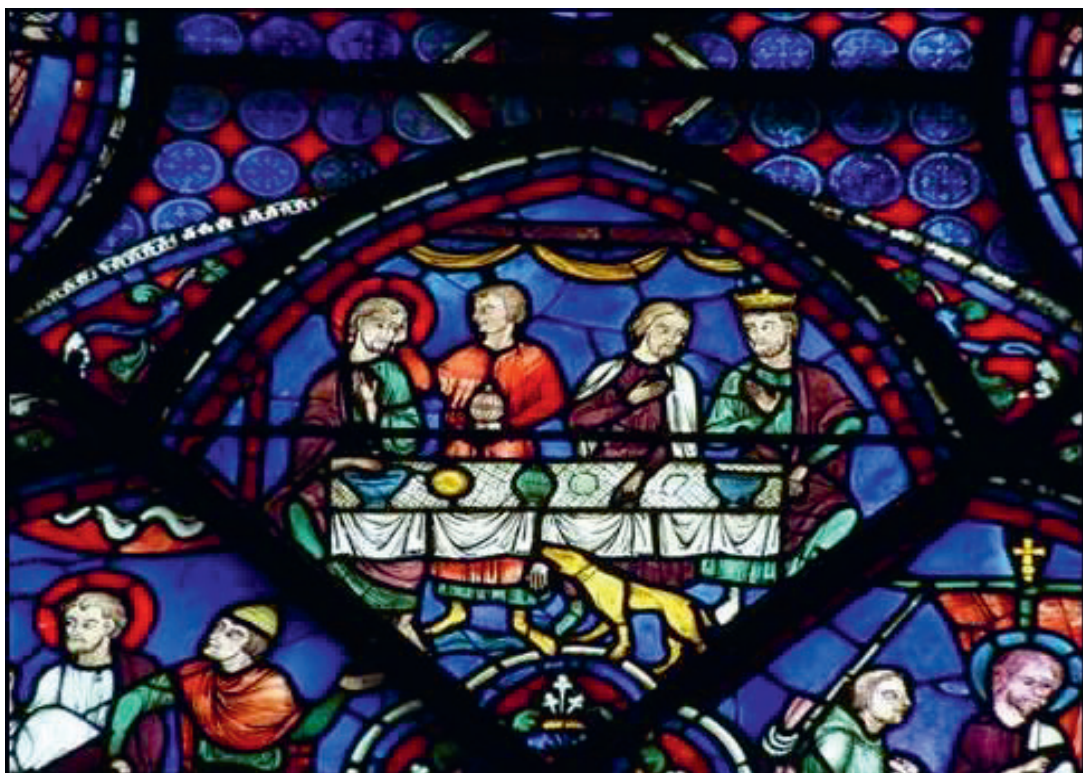
PARADOXALE FIGUUR

De relatie tussen *peregrinus* en *civis* wordt door Augustinus niet gepresenteerd als een lineaire overgang van de ene staat van zijn naar de andere, bijvoorbeeld van burger van deze wereld naar burger van de hemelse stad, of van vreemdeling-zijn in deze wereld naar burger-zijn in de wereld hiernamaals. Het spel met de termen en concepten *peregrinus*, *civis* en *civitas* is veel subtieler. Inwijding in de christelijke religie, door Augustinus hier gemarkeerd met het begrip *gratia*, maakt de bekeerde volgens Augustinus tot een paradoxale figuur, die de burger en de niet-burger in één persoon verenigt. Genade verbindt het vreemdelingschap van de aardbewoner met het toebehoren van de inwoner van de Stad Gods.



Sandro Botticelli (1445-1510):
Sint-Augustinus in zijn studeervertrek
(ca. 1490-1494) – tempera op hout –
h. 41 cm bij b. 27 cm
(Uffizi, Florence)

AFBEELDING 1



De ceremoniemeester die Thomas in het gezicht geslagen heeft, wordt door een leeuw verslonden; de hand die sloeg, wordt door een hond bij de apostel gebracht.

(Kathedraal van Chartres, raam van de apostel Thomas, eerste kwart 13^e eeuw – foto van de auteur)

AFBEELDING 2



Een engel wijst de broer van de koning het paleis dat Thomas gebouwd heeft, bewoond door de mensen die hij tot het christendom bekeerd heeft.

(Kathedraal van Chartres, raam van de apostel Thomas, eerste kwart 13^e eeuw – foto van de auteur)

Augustinus is zonder twijfel de beroemdste, de meest geciteerde – en ongetwijfeld ook de meest verkeerd begrepen – auteur als het gaat om de relatie tussen *civis* en *peregrinus*. Maar hij was niet de eerste die deze figuren en hun spanningsvolle verhouding met de wereld en de Stad Gods in een paradoxaal verband zette. Al eerder vinden we een dergelijk gebruik van vreemdelingschap aangeduid met de Latijnse term *peregrinus* als vertaling van het Griekse ξένος, namelijk in de vroegchristelijke apocriefe Handelingen van de apostelen. In deze geschriften, die in thematiek en personages aanhaken bij het bijbelse Nieuwe Testament, maar nooit in de bijbelse canon zijn opgenomen, komt de apostel naar voren als een vreemdeling, representant van een vreemde god, en juist vanwege zijn vreemdelingschap begiftigd met het gezag om iets nieuws neer te zetten. Dit model is door Timothy Luckritz Marquis ontwikkeld met betrekking tot de apostel Paulus,⁹ dus op basis van de bijbelse geschriften, maar het is ook terug te vinden in de apocriefe Handelingen van de apostelen. Een voorbeeld hiervan zijn de derde-eeuwse *Handelingen van Thomas*, oorspronkelijk geschreven in het Grieks en/of het Syrisch tegen de achtergrond van het hof in Edessa en de filosofische school van de gnostische denker Bardaisan (154-222). De Latijnse versie van dit werk,¹⁰ die uit de vierde eeuw dateert, vertaalt ξένος consequent met *peregrinus*, ook de meest voorkomende vertaling in het Latijnse Nieuwe Testament.¹¹

BUITENSTAANDER

De *Handelingen van Thomas* vertellen over een wonderbaarlijke verschijning van de verrezen en ten hemel gevaren Christus, die Thomas als ‘slaaf’ verkoopt aan de gezant van het Indiase hof, genaamd Abbanes, door zijn koning uitgezonden om een architect te zoeken, die voor hem een paleis kan bouwen. Christus wijst zijn leerling aan als een uitmuntende kandidaat. De twee bezoeken een aantal steden (*civitates*) in India, waar het vreemdelingschap van de apostel in een aantal scènes wordt uitvergroot. Een van die scènes speelt rond een koninklijke bruiloft in de *civitas* Andronopolis. Koninklijke herauten roepen alle mensen in de stad op om bij het bruiloftsfeest aanwezig te zijn: “rijken en armen, aristocraat en gewone man, burger en vreemdeling.” Als Thomas en Abbanes gehoorzaam aanliggen, wekt dit de verwondering van de omstanders, “want zij waren vreemdelingen die nog nooit iemand gezien had.” (c. 6)

Verbazing verandert in vijandigheid wanneer Thomas’ vreemdelingschap wordt herkend in zijn afwijkende godsdienstige en sociale gedrag. Als de apostel laat zien dat hij gebed en vasten verkiest boven de overvloed van het banket, wordt hem dit kwalijk genomen door een hoveling die de apostel in het gezicht slaat (zie AFBEELDING 1 op pagina XIV). Zo, geportretteerd als een vreemdeling en een buitenstaander, en zelfs als aanstootgevend in de kring van burgers die aanzitten aan het bruiloftsmaal, vervult de apostel zijn missie. Deze wordt in de *Handelingen van Thomas* weergegeven als een transformatie van de *civitates Indorum* van binnenuit, bewerkstelligd door de buitenstaander Thomas. De apostel krijgt uiteindelijk de opdracht om een nieuw koninklijk paleis te bouwen. Het geldt dat aan hem wordt toevertrouwd om dit project tot een goed einde te brengen, wordt door de apostel gebruikt om aalmoezen te geven, kerken te bouwen en priesters aan te stellen. Intussen predikt hij de voorwaarden voor de bekering tot het christendom, waarmee de toegang tot eeuwig leven in het hiernamaals wordt gewaarborgd. De belangrijkste elementen van deze boodschap zijn geloof in de christelijke leer en leven volgens de christelijke deugden. Wanneer de koning ontdekt dat Thomas zijn geld gespendeerd heeft aan deze innerlijke transformatie van zijn stad en zijn mensen, staat hij op het punt de apostel te doden. Opnieuw komt een hemels visioen tussenbeide. De broer van de koning, die op zijn doodsbed een blik geworpen heeft in het hemelse paradijs, doet hiervan verslag. Hij heeft daar het ‘paleis’ gezien dat Thomas gerealiseerd heeft – alleen is het geen woonplaats voor de koning geworden, maar een eeuwige woonplaats voor de zielen van hen die zich op Thomas’ oproep tot het christendom hebben bekeerd (zie AFBEELDING 2 op pagina XIV).

Zo geven ook de *Handelingen van Thomas* een complexe relatie weer tussen burger en vreemdeling, insider en buitenstaander. Alleen door de komst van een vreemdeling, een buitenstaander in religieus en sociaal opzicht, kan de *civitas* van binnenuit veranderd worden. Deze transformatie is niet alleen gericht op het leven hiernamaals, maar benadrukt de christelijke deugden als sociale deugden, van belang voor het leven en samenleven hier op aarde.

Het paradoxale spel van burger en vreemdeling en zijn ontwikkeling in het levende Latijn van de late oudheid en de vroege middeleeuwen is niet alleen een spel van woorden, gespeeld door geleerden onder elkaar. De vertaling van de sociale, politieke en juridische tegenpolen *civis* en *peregrinus* langs religieuze, meer specifiek christelijk-religieuze lijnen blijft niet zonder gevolgen. Wie volwaardig mee wil doen in de in toenemende mate door christelijke leer en

deugden gevormde maatschappij van het middeleeuwse westen, kan moeilijk zonder het doopsel. Wie tot het christendom behoort, wordt vervolgens geacht ook deel te nemen aan de christelijke rituelen en de christelijke kalender met zijn geheiligde zon- en feestdagen te respecteren. Geen burgerschap – hoe metaforisch of transcendent ook – zonder participatie, zonder rechten én plichten.¹² De impact van termen op de werkelijkheid van leven en samenleven, hun betekenisverandering en toepassing in specifieke sociale en juridische contexten is de focus van de vragen die hierboven besproken zijn, uitgaande van de aanname dat taal waardenvrij¹³ noch vrijblijvend is.

LEVENDE TAAL

In het voorgaande heb ik geprobeerd om aan te tonen dat het Latijn na Cicero en Vergilius, en de Latijnse cultuur na het einde van het Romeinse Rijk in het westen, allesbehalve dode lichamen zijn. Ik heb dit gedaan door voorbeelden te geven van betekenisveranderingen in oude klassieke termen, die in de postklassieke wereld van een nieuwe, uiterst relevante en levende kracht worden voorzien. Dit gebeurt niet alleen op papier of in de hoofden van geleerden. De impact van deze betekenisveranderingen in de taal op het leven van alledaagse mensen is niet te onderschatten. De geschiedenis van een verondersteld dode taal leert ons hoe processen van in- en uitsluiten, toebehoren en erbuiten vallen, door taal in gang worden gezet. 

Dit is een bewerking van mijn lezing gehouden op de Jaarvergadering van de Vereniging Vrienden van het Gymnasium, 16 juni 2018, in Museum Catharijneconvent in Utrecht.

¹ Augustinus, *Confessiones*, in Lucas Verheijen (ed.): *Sancti Augustini Confessionum libri XIII – Corpus Christianorum: Series Latina*; 27, Turnhout: Brepols, 1981.

² Andrew Lewis, 'Slavery, Family, and Status', in David Johnston (ed.): *The Cambridge Companion to Roman Law*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015 – p. 151-174.

³ Ibid., p. 163-164.

⁴ Ibid., p. 157-163.

⁵ Ibid., p. 152-156.

⁶ De tekst, overgeleverd in een Griekse papyrus, is weergegeven door A. Wilhelm, 'Die Constitutio Antoniniana', in *American Journal of Archaeology* 38 (1934) 180.

⁷ Isidorus van Sevilla, *Etymologiae* IX, in Wallace M. Lindsay (ed.): *Isidori Hispalensis episcopi etymologiarum sive originum libri XX* – Oxford: Oxford University Press, 1911.

⁸ Augustinus, *De civitate dei*, in Bernhard Dombart & Alphonsus Kalb (Hrsg.): *Sancti Aurelii Augustini De civitate dei – Corpus Christianorum: Series Latina*; 47-48, Turnhout: Brepols, 1955.

⁹ Timothy Luckritz Marquis, *Transient Apostle: Paul, Travel and the Rhetoric of Empire*, New Haven-London: Yale University Press, 2013.

¹⁰ *Passio Thomae*, in Klaus Zelzer (Hrsg.), *Die alten lateinischen Thomasakten – Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur*; Bd. 122, Berlin: Akademie-Verlag, 1977.

¹¹ Matth. 27, 7; Hebr. 11, 13; Hebr. 13, 9; 3 John 1, 5; zie Els Rose: 'Thomas peregrinus. The Apostle as Stranger in the Latin Acts of Thomas', in *Apocrypha* 27 (2016) 161-175.

¹² Josine Blok, *Citizenship in Classical Athens*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

¹³ Ibid., p. 45-46.

ZOALS WIJ AAN TAFEL ZITTEN

Een bloemlezing uit de *Deipnosophistae* van Athenaeus van Naucratis

Wie moet je uitnodigen bij een diner, en wie vooral niet? Brengt wijn ons geluk of juist ongeluk? En welke grappen vallen in de smaak bij een geleerd gezelschap? Deze en andere vragen komen ter tafel bij het banket van de rijke Romein Larensius, alwaar een bont gezelschap van tafelgeleerden discussieert over eten, drank, schoonheid, filosofie en filologie.

Zoals wij aan tafel zitten is een tweetalige bloemlezing uit de *Deipnosophistae* van Athenaeus van Naucratis, uitgebracht ter gelegenheid van het 21ste lustrum van het Collegium Classicum c.n. M.F. Deze bloemlezing nodigt u uit om aan tafel te zitten bij het gezelschap van Larensius en zo een avond te beleven als (n)ooit tevoren, gevuld met vriendschap, debat en drank.

Het boek is verkrijgbaar voor €12,50.

U kunt het boek bestellen via colclassmf@hotmail.com

